

תוכן העניינים

ט	הקדמה מאת פרופ' משה צימרמן
יא	תודות
יג	ממחברות יומן לספר
1	מבוא
37	1933
109	1934
161	1935
259	1936
325	1937
463	1938
537	1939
699	1940
861	1941
987	אחרית דבר
992	רשימת המקורות
992	ארכיונים
992	עדויות ומסמכים מקוריים
992	ספרים ומאמרים
1001	ספרים ומאמרים של וילי כהן הנזכרים בספר זה
1005	מפתח גופים, ארגונים, כתבי עת
1013	מפתח שמות
1035	מפתח מקומות

הקדמה

ענותה של יהדות גרמניה כקורבן הנאציזם נתמשכה זמן רב מענותם של שאר יהודי אירופה; יהדות זו עומתה כבר מאז עליית היטלר לשלטון בשנת 1933 עם המשטר הגזעני הנאטישמי. תהליך אובדן הזכויות שחוותה קהילה זו היה ממושך יותר מזה שחוו הקהילות היהודיות שנקלעו לרייך השלישי עקב הסיפוח והמלחמה. היה זה תהליך כואב במיוחד, שכן הוא היה מוצר של החברה שבתוכה צמחו היהודים ואליה היו שייכים, או חשבו עצמם שייכים אליה, ובשל כך הם הועמדו בפני שאלות וספקות ייחודיים.

הזיכרון הקולקטיבי הישראלי אינו מגלה אמפתיה של ממש ליהדות גרמניה; היא מייצגת בעיני המתבונן הישראלי את מה שנחשב לטעות הגדולה של יהדות הגולה – מגמת האסימילציה, "התבוללות" בלשון הערכית של הציונות, מגמה שביקשה הציונות לבלום, ושהראיה לכאורה לטעות זו היא "הפתרון הסופי" שמוצאו מגרמניה. ומכיוון שכך, יהדות זו נתפסת כנושאת בחלק מן האחריות לגורלה האכזר. לבד מהיותה ראיה מקוממת, ההופכת את הקורבן לשותף לפשע, יש בגישה זו התעלמות מטבעה של האסימילציה של יהדות גרמניה, כמו גם ממגוון העמדות שרווחו בקרבה.

דמותו של ד"ר וילי כהן מן העיר ברסלאו מייצגת את מורכבותה של יהדות גרמניה: יהודי שהוא גרמני לכל דבר בצד היותו יהודי מודע, בעל זיקה ברורה למסגרת הדתית היהודית. יהודי אוהד הסוציאליזם-דמוקרטיה הגרמנית, שגם פרסם חיבורים על הדמויות הבולטות בזרם הפוליטי הזה. אדם שהתחנך במערכת האקדמית הגרמנית, אך דרכו אל המשרה האקדמית נמנעה ממנו ככל הנראה עקב יהדותו, מה שלא הרתיע אותו להמשיך במחקר ההיסטורי בתחום שבו התמחה: ימי הביניים בסיציליה בעת היותה תחת שלטונה של שושלת גרמנית. כמו לארנסט קנטורוביץ – יהודי שהצליח לעשות לו שם כהיסטוריון בעל קתדרה – קסם לוויילי כהן הקיסר לבית הוהנשטאופן, פרידריך השני, וכמו לריכרד קבנר, בן עירו המבוגר ממנו בשלוש שנים, היה המחקר הרגיונלי של ימי הביניים מסגרת לעבודתו. בתקופה אחרת ובנסיבות אחרות אפשר שהיה זוכה לפרסום אקדמי כמותם.

בנסיבות הטרגיות של דברי ימי יהדות גרמניה ואירופה זכה וילי כהן לפרסום בעיקר בשל יומניו, המקיפים יותר משלושה עשורים של היסטוריה רבת תהפוכות. הפרק האחרון ביומן, העוסק בתקופה הנאצית, ממלא תפקיד חשוב במיוחד הן במסירת מידע והן ביצירת תובנות על שקיעתה של יהדות גרמניה. ההשוואה בין יומנים אלה ובין יומניו של ויקטור קלמפרר, שעוררו הד עצום כשהתפרסמו לפני כעשרים שנה, מאפשרת לקבוע בוודאות שמדובר גם כאן במסמך היסטורי חשוב במיוחד, המתפרסם במלוא היקפו מאוחר מדי. הוא מתאר את גורל יהודי גרמניה מתוך לוע הארי ומתוך הסתכלות בלתי אמצעית בסביבה הגרמנית הלא יהודית. הוא מספק תשובות לשאלות רבות, כגון – מה מנע מיהודים גרמנים להגר, או לשקול את

ההגירה, אפילו בשלב מתקדם של שלטון הרייך השלישי? כיצד התייחסו היהודים לתעמולה הנאצית שאותה הכירו מקרוב? – לפנינו תגובה בזמן אמת לנאומי המפורסם של היטלר מ-30 בינואר 1939, שבו דובר על ההשמדה הצפויה של יהדות אירופה. מה הביא יהודים להתאבד, או להחליט לא להתאבד, כאשר התברר להם מה יהיה גורלם עם השילוח למזרח? התשובות מלמדות על המצב המורכב שבו נמצאו היהודים, ואת מי שלא ידע את יוסף הן מלמדות להיזהר בחריצת דין ובחכמה שלאחר מעשה.

מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית רואה בפרסום היומן של וילי כהן בשפה העברית תרומה חשובה מאין כמותה להצגת ההיסטוריה של יהודי גרמניה, ושל גרמניה בכלל, ממקור ראשון לקורא הישראלי. יש בפרסום הזה גם פיצוי זוטא על שאירע לוויילי כהן במפגשו עם האוניברסיטה בירושלים בכלל ועם ריכרד קבנר בפרט. וילי כהן מתאר את ניסיונו להגר מגרמניה לפלשתינה, ניסיון שלשמו ביקר בארץ בשנת 1937, ואת התגובה הלא מעודדת שקיבל במגעיו עם מי שהיו אמורים לבחון עבורו קליטה במסגרת אקדמית בארץ ישראל. בנסיבות הימים ההם אולי אי אפשר היה לעשות יותר, אך המשמעות הקיומית של כישלון הפתרון הזה מתבררת עם קריאת פרקי היומן האחרונים. מצויים ביומן גם כמה אזכורים של ריכרד קבנר בעצמו, המעידים על יחסו המסתייג של כהן אליו. מן הצדק אפוא שמתוך החוג להיסטוריה שבאוניברסיטה העברית תבוא התמיכה במפעל המבורך של פרסום היומנים בשפה העברית, ומרכז קבנר יהיה אכסניה לפרסום זה.

פרופ' משה צימרמן

ראש מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית

האוניברסיטה העברית בירושלים

קיץ 2013

ממחברות יומן לספר

מבוא

בשנת 1960, בהיותי בת 13, חזר אבי מקורס מכונאים ומנהלי מוסך שהתקיים באנגליה והביא עמו ארגז מלא במחברות יומן שכתב סבא, וקובץ של 1,048 דפים מודפסים במכונת כתיבה. זו הייתה דרישת שלום מוחשית ראשונה מבני משפחתנו שנרצחו בתקופה האפלה ביותר בתולדות אירופה, מסבא וילי ורעייתו טרודי ומשתי בנותיהם הקטנות סוזנה ותמרה, מסבתא אָלָה ומבעלה גינתר ומסבתא רבתא זְלֵמָה. אלה היו יומניו של סבא וילי, ספר זיכרונות מודפס במכונת כתיבה וכמה כלי בית ומפת שולחן שהניחה סבתא אָלָה שם למזכרת בתקווה שיגיעו אל ילדיה. ארגז מחברות היומן היה מונח בביתנו כמעוז חיים שנים רבות והיה לחלק מחיינו.

דרכם של היומנים מברסלאו לקיבוץ מעוז חיים הייתה ארוכה ומפותלת. על חלקה מספר היומן ועל חלקה נודע לנו ממקורות אחרים. באחד בנובמבר 1941 הודיע בעל הבית, משכיר הדירה, לסבי וילי כהן כי מסוף החודש לא יוכל להישאר עוד בדירה כשוכר, מכיוון שהיא נמסרה למפקח ממשלתי מליגניץ (Liegnitz). בפני המשפחה עדיין נותרה האפשרות להצטופף באחד מ'בתי היהודים', הדירות שבהן רוכזו יהודים שפוננו מדירותיהם אשר נמסרו לאחרים, בעיקר לקציני צבא ולפקידי מנהל גרמנים ששירתו במזרח והעתיקו את מגורי משפחותיהם לברסלאו. אפשרות זו נגזזה ב־15 בנובמבר כאשר קיבל כהן הודעה בגלוית דואר פתוחה כי בסוף החודש תישלח המשפחה. לאן? לא ידוע. גלויה כזאת קיבלו עוד 1,000 יהודים בברסלאו. מחברת היומן שהסתיימה ב־17 בנובמבר 1941 אינה מגלה יותר. את מחברת היומן החדשה שהחל לקח עמו וילי כהן ככל נראה, והיא אבדה יחד אתו.

זה זמן ניכר, מיוני 1941, שכהן חשש מ'העברה למגורים אל מחוץ לעיר'. תהליך ביטול חווי השכירות, הוצאת השוכרים היהודים אל דירות בבעלות יהודית בתנאי צפיפות גדולים, והעברת יהודים מברסלאו ל'מגורים קולקטיביים' בטורמרסדורף, בגריסאו ובריבינג הסמוכים לעיר, היו הבסיס לחשש כי גם תור משפחתם יגיע. ב־26 באוקטובר הגיעו מברלין בני הזוג אָלָה ופאול צייץ (Zeit). אלזה הייתה בת דודה של אָלָה לבית פרוסקאואר (Proskauer), אשתו הראשונה של וילי כהן, ובעלה היה פקיד במנהל הרכבת בברלין, לא־יהודי. הפקדת היומנים אצלם למשמרת תוכננה כבר אז כנראה. היומן מספר על ביקורם, אך לא יותר מזה. ב־15 בנובמבר, כאשר התברר לכהן כי העברת המשפחה ל'מגורים מחוץ לעיר' נועדה לסוף החודש, הוא ביקש מהם כנראה לבוא שוב. למזלו ולמזלנו הם הגיעו מיד. בין 17 ל־21 בנובמבר הם לקחו את היומנים אתם. השלטונות לא חיכו עד סוף החודש. כבר ב־21 בנובמבר באישון לילה, בהפתעה, הוצאו האנשים ממיטותיהם והובלו לנקודת האיסוף. ביניהם היו וילי וטרודי, סוזנה בת התשע ותמרה בת השלוש. היומנים כבר היו אז בידיים בטוחות. מכל יתר

החפצים, הספרים הרבים, התמונות והתעודות המשפחתיות שהיו בבית, לא נותר דבר. הכול הוחרם בידי הגסטאפו ואבד.

על גורלם של וילי, טרודי סוזנה ותמרה לא נודע אז דבר, למרות כל המאמצים של בני המשפחה בברסלאו, ובעיקר של אֶלֶה, להשיג מידע. בתחילת מרס 1943 נספו גם אֶלֶה וגינתר בריניצר. הם היו במשלוח הגדול האחרון שיצא ב־5 במרס מברסלאו לאושוויץ. כיום, בזכות מחקריו של פרופ' קרול יונצ'ה (Karol Jonca) מאוניברסיטת ורוצלב, נודע כי וילי, טרודי, סוזנה ותמרה כהן נשלחו לקובנה ונרצחו בירייה ב־29 בנובמבר 1941 בפורט התשיעי, שהיה חלק ממערכת ביצורים שנבנו סביב העיר קובנה במאה התשע־עשרה. לאחר הכיבוש הנאצי ב־1941 נרצחו ונקברו בו יותר מ־50,000 יהודים מקובנה וכן יהודים שגורשו מגרמניה.

אֶלֶה ופאול צייץ שמרו את ארגז היומנים בביתם שבברלין במשך כל תקופת המלחמה. הם ידעו ימים קשים. כשנאלצו לעזוב את ביתם המופצץ ולרדת למרתף, הם לקחו את ארגז היומנים עמם והצילו אותו מכליה. בנם של הזוג צייץ, וולפגנג צייץ, שהיגר כבר קודם לאנגליה ושירת בצבא הבריטי, הגיע עם יחידת חלוץ בריטית ב־1945 לברלין הכבושה בידי הרוסים. מראה בית הוריו ההרוס עורר בלבו חשש כבד באשר לגורלם. לאחר חיפושים הוא מצא אותם לבסוף במרתף כלשהו, ומהם נודע לו על קיומם של היומנים. הוא העביר את המידע על כך לבנו הבכור של כהן, וולפגנג־לואיס, ודרכו אל בנו השני ארנסט־אברהם, אשר שירתו אז בצבא הבריטי ובבריגדה היהודית (חי"ל). יחידותיהם חנו אז בבלגיה ובהולנד והם לא יכלו לבוא לברלין לקחת את היומנים ולשמור עליהם. במכתבה של אלזה צייץ לילדי כהן מיום 6 בינואר 1946 היא תיארה כנס את העובדה ששמירת היומנים צלחה בידיהם. היא קיוותה מאוד לפגוש את הבנים ולמסור לידיהם את אשר הפקיד אביהם, אך הדבר לא צלח.

אחרי המלחמה היגרו בני הזוג צייץ לארצות הברית, לניו יורק. הם יצאו מברלין בבהילות ומטענם הוגבל מאוד. הם לא יכלו לקחת אתם את היומנים. בנם וולפגנג, שהמשיך לשרת אז בברלין, דאג להעברת היומנים אל קרובת משפחה בלונדון. אחרי מותה נותרו היומנים בידי מי שקיבל ממנה את דירתה, שלא היה בן משפחה. אבי, אברהם כהן, ביקר באנגליה ב־1960, דרש לקבל את היומנים מידיו, וקיבלם לא בלי קושי. כך הגיעו היומנים אל ביתנו במעוז חיים, ודרו אתנו. בשנות השבעים הועברו היומנים לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.

אבי, אברהם כהן, תרגם את כל היומנים ואת ספר הזיכרונות בדיוקנות רבה. ספר הזיכרונות תורגם תחילה. הוא הודפס בצפיפות על גבי 1,048 דפי מכונת כתיבה דקיקים. הוא נכתב מאוקטובר 1940 ועד ספטמבר 1941, והסתיים חודשיים לפני גירוש המשפחה. הוא הוקדש לטרודי. בספר מובאים זיכרונותיו של סבי, וילי כהן, המתוארים על סמך היומנים שכתב מנעוריו ועד לינואר 1933, מועד עליית הנאצים לשלטון. יותר הוא לא הספיק. הוא קיווה כי בעתיד יימצא הזמן והמקום לספר בפירוט את כל שהתרחש לאחר מכן. נוסף על חייו האישיים, הספר מציג מבט על חייהם של יהודי גרמניה בתקופת הקיזורייך ובתקופת ויימר, ומדי פעם משווה את מציאות חייו בשעת כתיבת הדברים המנוגדת כל כך לזאת שהייתה בעבר. תרגומו הסתיים ב־1992.

תרגום היומנים מכתב היד הצפוף והקשה לקריאה היה משימה גדולה ביותר. אבי עמל על התרגום בלילות, אחרי שעות העבודה המרובות, שנמשכו 12 ואף 16 שעות ביום, במוסך המכונות החקלאיות בקיבוץ מעוז חיים, בהערכת נזקים למכונות ולציוד חקלאי בכל האזור

מבוא

תקופה חשובה בחיי יהדות גרמניה מגיעה עתה לקצה. יהודים רבים יוצאים מכאן זה שבע שנים לכל חלקי תבל. מה שהיה רק עתה הווה, כבר נהפך לעבר. חלק ממה שהיה נהפך לתעודות ואולי יישמר בארכיונים כמקור למחקר... שאיפתו של כותב הזכרונות אלה היא כמו שאיפתה של גליקל מהמלך 'להוריד מהלב בזמנים קשים את מה שחשוב לזכור'.

כך כתב וילי כהן בפתח ספר הזכרונות שהחל לכתוב ב־1940 וסיים בערב ראש השנה תש"ב ספטמבר 1941, חודשיים לפני גירושו לקובנה ורציחתו בפורט התשיעי שבקובנה. סיפור חייו מאפיין אולי דור שלם של יהודים שהאמינו כי יוכלו לחיות כאזרחים נאמנים במולדתם גרמניה תוך כדי שמירה על זהות יהודית, אך לא זכו להשאיר אחריהם עדות כתובה. יומנו של ההיסטוריון ד"ר וילי כהן נכתב מדי יום ביומו משנת 1933 ועד 1941, והוא רחב יריעה מבחינת היקפו, תדירות הכתיבה בו ועומק תיאוריו. מחברות היומן כוללות 4,600 עמודים כתובים בכתב יד. פרט למחברות אחדות, היומן נמצא כמעט בשלמותו. הוא נכתב מתוך גישה סובייקטיבית, אך גם מתוך ראייה של היסטוריון איש מקצוע. כהן כתב את הדברים לעצמו, אך גם כדי לתעד את האירועים למען הדורות הבאים, ומכאן חשיבותם.

ילדות ונעורים בבית ההורים

וילי כהן נולד ב־1888, 'שנת שלוש' הקיסרים' ומכאן שמו וילהלם.¹ הוא היה בנם של לואיס כהן, סוחר מצליח בעסקי הלבשה ורקמה, ושל מרגריטה לבית היינאוואר (Hainauer). הוריו באו משני עולמות שונים של היהדות ומשבלים שונים של התערות בחברה הגרמנית. עקב כך התקיימה בתוך הבית פנימה שניות, שתי זהויות – יהודית וגרמנית. אביו לואיס (ליפמן) כהן נולד ב־1843 בעיירה זמטר (Samter) שבפון, ובגיל 14 עשה את דרכו מהעיירה היהודית המסורתית אל העיר הגדולה ברסלאו (Breslau). הוא עבד בחנות ובבית המלאכה לבגדי נשים ולאביזרי לבוש של האחיות טראוטנר (Trautner), ובמשך הזמן פיתח והגדיל את העסק ורכש את אמונו. לאחר שפרשו האחיות לגמלאות, הוא קנה מהן את העסק, אך לכבודן המשיך

1 ב־1888 מת וילהלם הראשון, הקיסר (הקייזר) הראשון של גרמניה המאוחדת. בנו הליברל, החולה, פרידריך וילהלם שלט 99 ימים. באותה שנה עלה לשלטון נכדו, וילהלם השני.

בית העסק להיקרא 'האחיות טראוטנר וממשיכיהן'. הפוטנציאל הכלכלי הגדול שנוצר עם התפתחות העיר, שמספר תושביה גדל מ־60,000 בתחילת המאה התשע־עשרה ל־600,000 בתחילת המאה העשרים, החריצות, היושר והקשר האישי שקיים עם עובדיו, אפשרו את עלייתו הכלכלית המהירה. העסק התבסס, בין השאר, על עבודות רקמה ותחרה שעשו איכרות בביתן בימי החורף, כשלא הייתה להן תעסוקה בחקלאות. ממשרדו באנאברג (Annaberg) שבסכסוניה נסע לואיס כהן גם בחורף על גבי מזחלת אל הכפרים הנידחים, להביא את חומרי הגלם לעובדיו ולקבל מהם את התוצרת.

בשנת 1902 רכש לואיס כהן את הבית בכיכר המרכזית של העיר, מול בניין העירייה העתיק, ברינג 49, והקים במקומו בניין של חמש קומות ובו בית מלאכה, מתפרה ובית מסחר. סגנון הבנייה של הבניין הותאם בהקפדה ליתר הבניינים העתיקים של הרינג.

בצד ההצלחה הכלכלית הקפיד לואיס לשמור על קשר עם בני משפחתו בפּוֹן, שקיימו אורח חיים יהודי דתי, וערך אצלם ביקורים קבועים. דמויות בני המשפחה שראה וילי כהן, שהצטרף לאביו לאחת הנסיעות אלה בהיותו ילד, נחרתו בזיכרונו.²

מרגריטה, אמו של וילי כהן, לא אהבה את הנסיעות האלה אל יהודי המזרח הדתיים יותר שבפּוֹן, מחוץ לידותו של לואיס. היא גדלה באווירה אחרת והעיררה היהודית הייתה זרה לה. זיקתה ליהדות הייתה שונה מזאת של בעלה. מרגריטה הייתה בתו של יוליוס היינאוואר, מוציא לאור של כתבי מוזיקה, שהיה בקיא ומעורה בתרבות האירופית, באמנותה ובספרותה ובפעילות המוזיקלית שלה. פעילותו בחברות הגרמנית והיהודית משקפת את הזהות שלו ושל משפחתו: הוא היה חבר עיריית ברסלאו, יועץ לוועדות וסֶפֶק ספרי מוזיקה של החצר המלכותית, תפקיד חשוב בגרמניה בתקופת הקייזריות.³ הוא עמד גם בראש 'אגודת הידידים' (Die Gesellschaft der Freunde) בברסלאו, והיה המוציא לאור הראשון של ספר התפילות הרפורמי של אברהם גייגר, ידידו.⁴

משפחת היינאוואר הייתה בשלבי אקולטורציה והיטמעות מתקדמים יותר בחברה הגרמנית מאלה של לואיס כהן, שהיהדות תפסה מקום מרכזי יותר בחייו.⁵ מרגריטה, פסנתרנית וחובבת מוזיקה, הייתה אשתו השנייה של לואיס כהן. היא גידלה את שלושת ילדיהם (וילי, אַרְנֶה,

2 זיכרונותי, עמ' 3-4.

3 תקופת הרייך השני, גרמניה בתקופת הקיסרות בשנים 1871-1918.

4 'אגודת הידידים' (Gesellschaft der Freunde) הוקמה ב־1821 בידי מלפורד וברנהרד היהודים, שדרכם להצטרפות אל אחת האגודות הוולונטריות הרבות שהוקמו אז בעיר נחסמה. מטרת האגודה הייתה: 'בילוי ערבים בחברותא אצילה בחוג אינטימי ותרגול כוחות הרוח בתרגול מיטיב'. האגודה אף הקימה ספרייה גדולה ובה כתבי העת החשובים ביותר 'כדי שיהיה חומר לדיונים פוריים', והכריזה שהיא פתוחה לכול, אך למעשה היו בה רק חברים (גברים) יהודים. החברים שילמו דמי כניסה בסך 100 מארק ודמי חברות שנתיים. היא קיימה הרצאות ומסיבות שבהן השתתפו מאות בני אדם וכן פעולות צדקה. מרבית החוגים האינטלקטואליים היהודים בעיר השתייכו אליה. ב־1878 הקימה האגודה בניין מפואר של שתי קומות ברחוב נוי גראופֶן (Neu Graupenstr), באזור הדרומי המתפתח של העיר, כדי שישמש את מגוון פעולותיה, ובו גם אולם נשפים גדול. Rahden, 2000, p. 105.

5 זיכרונותי, עמ' 12-13.

1933

ברסלאו, שבת 24.12.1932

[...] פגשתי בקירש אֶלֶה (Kirsch Alee), שדרת הדובדבנים, את פרופ' לנדסברגר.¹ הוא מסר לי דרישת שלום מפרידריך שניידר, שאותו פגש בפירנצה.² לדברי לנדסברגר, שניידר אמר שאני צריך להיות פרופסור כבוד. אני עניתי שזה יביא ל'מקרה כהן' חדש.³ אגב, 'מקרה כהן' נכנס לשלב חדש. הרקטור והסנט פרסמו הודעה נגדו, משום שהוא פרסם את עמדתו בנושא נתינת מקלט מדיני לטרוצקי. יש רושם שהאוניברסיטה חיכתה רק להזדמנות לסגת. [...] כעת יצליח המון הסטודנטים של ברסלאו להגיע למטרתו! מגעיל!

בערב. [...] היום הוא ערב חג המולד. כמה התרחק העם הגרמני מהרעיון של מייסד הנצרות. אינני יכול להבין שעדיין יש יהודים בגרמניה שחוגגים את החג הזה. צריכים היו לחוש גאווה במידה מספקת כדי להימנע מכך. מחשבותי חוזרות היום 30 שנים לאחור, עד לאילאו אופר (Ohlau Ufer), כשאבי עדיין היה חי.⁴ הוא היה בן תקופה שבה רצו היהודים להוכיח את גרמניותם, גם בכך שחגגו את חג המולד. חגגתי הרבה חגי מולד בשדות הקרב שבהם נאמתי. באילו תקוות שווא חיינו אז! היום נעשינו מודעים ובטוחים יותר. [...]

1 פרופ' פרנץ לנדסברגר (Landsberger, 1883-1964) היה מרצה שלא מן המניין (Privatdozent) לתולדות האמנות באוניברסיטת ברסלאו. בשנים 1933-1917 הוא ערך את כתב העת לחברה ולתרבות 'שלושה מונטסהֶפֶטה' (*Schlesische Monatshefte*). לאחר פיטוריו, בשנים 1935-1938, הוא ניהל את המוזאון היהודי בברלין. לנדסברגר נאסר בפוגרום נובמבר, ואחר כך היגר לארצות הברית, הרצה ב'היברו יוניון קולג' בסינסנטי ופעל בהנהלת המוזאון היהודי.

2 פרידריך שניידר (Schneider, 1887-1962). כהן ציין כי ב־1932, בעקבות מאמרו על דנטה לכבוד שנת דנטה הגרמנית, המליץ לו פרופ' שניידר להמשיך ולהתעמק בנושא דנטה. זיכרונות, עמ' 1000.

3 'מקרה כהן': ארנסט כהן בן ה־27 היה מרצה שלא מן המניין למשפטים. התפרעויות סטודנטים באוניברסיטת ברסלאו, שנערכו ביוזמת המפלגה הנאצית ב־1932, מנעו ממנו להמשיך בהרצאותיו באוניברסיטה. הנושא הסעיר את הקהילה בברסלאו ואת היהודים ברחבי גרמניה ומחוץ לה. בדיון בוועד הקהילה שהתקיים ב־26 בינואר 1933 הושמעה ביקורת נגד מדיניות האוניברסיטה, ונטען כי העובדה שבמשך שנים היא קיבלה כמרצים 'רק מי שעורק מדת אבותיו' עודדה התפרצות כזאת כלפי מרצה יהודי. הובעה דרישה לפתוח במחאה ציבורית. כמה ימים אחר כך התמנה היטלר לקנצלר. כאשר פורסם דוח הישיבה, כבר לא היה אפשר לעשות דבר. עיתון הקהילה *BJG*, פברואר 1933, עמ' 3. ב־1933 היגר ארנסט כהן לבריטניה.

4 הבית ברחוב אולאו אופר (Ohlau Ufer) היה בית הוריו של וילי כהן.

מָמֶל, יום חמישי 5.1.1933 (בנסיעת הרצאות)

[...] אצל גברת יעקובסון קראתי בעיתון 'הממלר דמפפבוט' (*Das Memeler Dampfboot*) ובעיתון 'די אידישע שטיממע'. מצאתי מאמר גדול על האירוע 'כהן'.⁵ הרי לא קל לשאת את השם 'כהן' בגרמניה. לאט לאט אני לומד לקרוא בעיתון הכתוב ביידיש. [...]

קליפידו, ממל, יום שישי 6.1.1933

[...] בעיקר התעניינו הנוכחים במקרה 'כהן'. על כך היו כמה מאמרים בעיתון היהודי בקובנה 'די אידישע שטיממע'. כן התעניינו ביחסם של הצעירים היהודים לעולם הסובב אותם, לאנטישמיות, לתנועתו של היטלר ולהתבוללות. בבית הספר היהודי סיפקתי מידע רחב ביותר על כל השאלות האלה. אולי נוצר רושם של 'יחד' יהודי אמיתי. [...]

ברסלאו, יום שלישי 16.1.1933

[...] ברכבת ישבתי בתא עם עו"ד פרדר (Foerder). שוחחתי אתו על מקרה 'כהן' ועל התפנית החדשה שלו. הוא נאלץ למסור כעין הודעת חרטה ואשמה. לא מכובד במיוחד. [...]

ברסלאו, יום ראשון 22.1.1933

אמש הלכתי עם טרודי ועם וולפל (Wölfel) [הוא וולפנג, בנו הבכור] לערב פרדה מהחלוצים שנערך במועדון לסינג. ארנסט [בנו השני] השתתף גם כן. מרגש מאוד כשרואים את הצעירים מסורים כל כך לרעיון. אנו, היהודים, היינו צריכים סוף סוף ללמוד שעלינו לעשות משהו למען עצמנו. על כל היתר אין מודים לנו. יעקובסון חצב להבות. בסוף רקדו הוֹרָה. גם ארנסט רקד.

ברסלאו, יום שני 23.1.1933

[...] אני רוגז מאוד על התנהגות המשטרה אתמול, בעת התגרות של הנציג-סוציאליסטים בכרלין ליד בית קרל ליבקנכט.⁶ נראה שהתנהגות הקומוניסטים הייתה ללא דופי. הפוליטיקה בגרמניה נעשית גועלית יותר מיום ליום.

5 ה־*Das Memeler Dampfboot*, יומון ליברלי, הופיע מ-1849. עורכו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה הרב ד"ר יצחק רוף הציוני, רבה של ממל. ה'אידישע שטימע', יומון ביידיש של 'המזרחי', הופיע בקובנה.

6 בית קרל ליבקנכט (Liebknecht) היה בית המפלגה הקומוניסטית. האירוע נועד ליצור עימות מכוון עם אנשי המפלגה הקומוניסטית בכרלין. קרל ליבקנכט (1871-1919) היה חבר האגף השמאלי במפלגה הסוציאל-דמוקרטית. באוקטובר 1918 הוא הקים עם רוזה לוקסמבורג את 'ברית ספרטקוס', הגרעין למפלגה הקומוניסטית הגרמנית. ליבקנכט השתתף בהתקוממות הפועלים בכרלין בינואר 1919, נאסר ונרצח בתאונה שניסה לברוח ממעצר. כהן הוצב בכרלין כחלק ממשמר הקיזור בנובמבר 1918, וחווה שם את האירועים הדרמטיים של 8-9 בנובמבר 1918. כהן, יומנים 11.11.1918-8.11.1918. את אירועי ינואר 1919 הוא כבר חווה מרחוק, לאחר שחזרוו מהצבא.

1941

1.1.1941, ברסלאו,

שוב אנו בשנה חדשה. לא חגגנו את הערב. התעוררתי בשעה שתיים-עשרה בלילה, כשהפעמונים צלצלו. לעתים יש לי הרגשה שהיה צריך להטביע את כל המחשבות באלכוהול. אך לשמחתי, איני עושה זאת. [...] שנת 1940, שהלכה כעת לעולמה, נתנה לי לפחות אפשרויות יצירה טובות. על כך אני חייב לרחוש תודה. היצירה היא שעזרה לי להתגבר על הרבה. [...]

2.1.1941, יום חמישי ברסלאו,

אתמול לפני הצהריים עבדתי במרץ רב עם העלמה כהן. [...] נסעתי לטייל עם תמרה. בפעם הראשונה היא ישבה במזחלת עשויה מברזל. במזחלת הזאת החליקו לפניה בשמחה כל אחיה הגדולים. [...] לארוחה הייתה כאן הדוויג בֶּרְמָן. אחר כך היא ישבה על הספה וקראה את זיכרונותי. הזיכרונות גרמו לה שמחה רבה. היא אחת מהמעטים שחוו זמנים קדומים אלה בהכרה. [...] סוזנה עדיין שוכבת במיטה. אך שלומה טוב יותר, תודה לאל. אנו חייבים לשמור עליה היטב. [...] היום הגיע שוב הקור למינוס 13 מעלות. חורף קשה. להרבה אנשים אין פחם כולל, ארים.

עיתונות אתמול והיום: נאום גס מאוד של הפיהרר לכבוד חג המולד. הוא קילל הרבה ודיבר על הטפילים היהודים. מוזכר נאומו של רוזוולט, עם שינויים. נראה שאוניות גרמניות גורמות נזקים כבדים למהלך אוניות באוקיינוס האטלנטי. [...]

3.1.1941, יום שישי ברסלאו,

[...] שתי הילדות שוכבות [חולות] במיטה. [...] טרודי חזרה מהקורס [לכימיה] בשעה מוקדמת למדי. הקורס הראשון הסתיים עכשיו. אבל היא רוצה להשתתף בקורס נוסף. אני יכול להבין את זה, אם כי אינני מסכים. [...]

ירדו כמויות אדירות של שלג. נוסף על כך, יש רוח חזקה מאוד. חורף של מלחמה. עכשיו תדרוש המלחמה את קורבנותיה: תת־זונה, חוסר אפשרות להסקה, שפעת. הפרשים האפוקליפטיים¹.

1 הפרשים האפוקליפטים הם ארבעת פרשי יום הדין. ארבעת הפרשים הם: הפרש על הסוס הלבן נושא הקשת מסמל את האנטי־כריסט ואת המגפה. הפרש על הסוס האדום נושא החרב מסמל מלחמה. הפרש על הסוס השחור נושא מאזניים ומסמל מחסור במזון, רעב. והפרש החיור מסמל

ברסלאו, שבת 4.1.1941

גם אתמול נמשך מזג האוויר הגרוע. הבוקר כבר אינו סוער כל כך. אך השלג יורד ללא הפסקה. זה יכול בקלות לגרום לעצירת תנועת הרכבות. על אמצעי התחבורה זה בנוי כעת הכול. חורף איום ונורא. לפני הצהריים עברתי עם העלמה כהן. בחלק מהזמן על הגרמניה יודאיקה, ובחלק על זיכרונותי, הממשיכים לגרום לי לשמחה. אחר הצהריים הלכתי לתפילה. אך הדרך הלך ושוב, כנגד כמויות השלג האדירות והרוח החזקה, אימצה אותי מאוד. [...] אמש היו לנו דאגות בגלל תמרה. החום עלה עד 40 מעלות כמעט. [...] גם סוונה שלנו עדיין במיטה. [...] ד"ר פֶּקֶס (Pex) אמר שיש לה סיכוי להיות התלמידה הטובה ביותר. אך, לצערנו, רק לעתים רחוקות היא נמצאת שבוע שלם בבית הספר. עיתונות: באזור הים התיכון הוכנסו טייסים גרמנים לצבא איטליה. הם אמורים להציל את האיטלקים. [...]

ברסלאו, יום ראשון 5.1.1941

אתמול [...] לשמחתי קיבלתי תעודה לקבלת חמישה צנטנר פחם. אנו מכוסים לחודש ינואר. [...] אתמול ירד שלג במשך כל היום. יהודים רבים נאלצו לפנות שלג בעבור השלטונות. את המעבר בין רחוב קיזור וילהלם לרחוב גֶתָה, פינו שבויי מלחמה.

ברסלאו, יום שני 6.1.1941

[...] הגיעה ידיעה מעליית הנוער המבשרת שרות הגיעה בשלום לארץ ישראל ביום 24.12.40. אני מודה מעומק לבי. רות השלימה כעת שתי מטרות שהציבה לעצמה בחיים. הנקודה השלישית היא ה'דרישה'². [...] הצלחתי להעביר 200 מארק מחשבונה של רות לזכות המחותנים. אחרי כן יוכרו חשבונה של רות חשבון של תושב מדינה עוינת. הייתי בבית ביאטה גוטמן כדי לקבל את חתימתה של סבתא פרוסקאואר על הצהרת המס בעבור המתנה. [...] סוונה שמחה מאוד על השלג הגבוה. אך צר לי שהילדה לא יכולה להשתולל, כפי שהייתה רוצה, בגלל לבה. [...] בתעמולה מכינים את הגרמנים לכך שברדיה אבדה.³ נראה כי בכך מתחסל גם הצבא האיטלקי בצפון אפריקה. ככלל, המצב אינו נראה נוח וטוב לגרמניה ברגע זה, שבו ההסכמה

את המוות הבא מן החרב, הרעב וחיות הטרף. מבוסס על הברית החדשה, חזון יוחנן פרק ו, 8-1.

2 'הדרישה' – פנייה לשלטונות המנדט בדרישה לאפשר את עליית הוריה והאחיות, בתנאי שהקיבוץ אשר בו נמצאה יבקש אותם כעובדים נדרשים ויתחייב לקבלם ולדאוג לפרנסתם. בקשה כזאת הוגשה קודם בידי ארנסט-אברהם שחי במעוז חיים, ועדיין לא נענתה. אחרי פרסום 'הספר הלבן' במאי 1939, ובמיוחד עם פרוץ המלחמה התמעטה מאוד כמות הסרטיפיקטים שהוקצו.

3 נמל ברדיה (Bardia) נמצא בצפון לוב, קרוב מאוד לגבול עם מצרים. במתקפה שביצעה בריטניה ממצרים בין 9 בדצמבר 1940 ל-9 בפברואר 1941 נכבשה ברדיה בידי הצבא הבריטי, שהמשיך להתקדם מערבה אל תוככי לוב. במתקפה נפלו בשבי חיילים איטלקים רבים וכן נשק וציוד רב.

אחרית דבר

ב־17 בנובמבר 1941, באמצע המשפט, נקטע היומן. בדיוק הסתיימה המחברת. זה היה הדף האחרון. סביר להניח, כפי שקרה בעבר במחברות יומן שהסתיימו באמצע משפט, שווילי כהן המשיך במחברת חדשה את המשפט ואת הרישום. המחברת הזאת בוודאי הלכה עמו ואבדה אתו. את שהתרחש בין 17 בנובמבר 1941 ועד להירצחו יחד עם רעייתו טרודי ועם בנותיו סוזנה ותמרה ב־29 בנובמבר 1941, לא נוכל לדעת. הפרטים המעטים הידועים לנו באים ממקורות שמחוץ ליומן.

ב־26 באוקטובר הגיעו לביקור בבית משפחת כהן בני הזוג אָלְזָה ופאול צייץ (Zeit), קרובי המשפחה מברלין.¹ הביקור נועד, כנראה, למצוא דרך לשמירת היומנים במקרה שמשפחת כהן תגורש מביתה. לאחר שנודע לכהן בגלויה ב־15 בנובמבר על גירוש המשפחה בסוף החודש, הוא החליט למסור את היומנים לידי הזוג צייץ מיד. בין 17 ל־21 בנובמבר באו בני הזוג שוב לברסלאו ולקחו עמם את ארגו היומנים למשמרת. אָלְזָה בריניצר הניחה בו גם מפה וכלי בית אחדים למזכרת מביתה בעבור ילדיה: חנה בת ה־17 שהייתה כבר בארץ, ושטפס בן ה־13 שהיה בסקוטלנד.

ההודעה על שילוחם של 1,000 בני אדם מברסלאו, שנשלחה באופן גלוי בדואר למיועדים לגירוש ול'יישוב מחדש', לא הייתה יכולה להישאר בגדר סוד. עוד לפני סוף החודש, כבר ב־21 בנובמבר לפנות בוקר, הוצאו 1,000 היהודים בכהילות ממיטותיהם והועברו למגרש ריק ליד תחנת הרכבת 'שער האוֹדֶר'. הם רוכזו באולם קונצרטים שלא היה בשימוש ברחוב שיסוֹוֶרְדֶר (Schieswerder), ליד מסעדה הנושאת שם זה. ביניהם היו וילי כהן, רעייתו טרודי ושתי בנותיהם, סוזנה בת התשע ותמרה בת השלוש. רבים מאנשי הקהילה באו למקום כדי להיפרד מיקיריהם וכדי לסייע במה שניתן, אך לא הותר להם להיכנס. דירות המגורשים נחתמו מיד בידי הגסטאפו, אך כעבור ימים אחדים כבר אוכסנו בהן דיירים חדשים.²

ארבעה ימים נאלצו האנשים להמתין שם בקור עז. ב־25 בנובמבר הם הובלו לתחנת הרכבת 'שער האודר' הסמוכה, ומשם יצאו ליעד בלתי ידוע. הם נשלחו לקובנָה ברכבת נוסעים רגילה. שם נרצחו בירייה כפורט התשיעי ב־29 בנובמבר 1941, יחד עם עוד 1,000 יהודים מברסלאו ו־1,000 יהודים מווינה. על הרצח פיקח מפקד איינזצקומנדו 3, ד"ר קרל יגר (SS-Standartenföhre Dr. Karl Jäger).³ במשך יותר משנה, ולמעשה עד לחיסול הקהילה, לא

1 יומן, 26.10.1941.

2 עדות קרלה וולף. עדות איסמר פיק, המכון הישראלי לתיעוד ולחקר פשעי מלחמה נאצים, חיפה. מצוטט בתוך: יונצה, 1996-1995, עמ' 219-221.

3 דוח מ־1 בדצמבר 1941. השואה בתיעוד, עמ' 319-321. איו"ש 0-18/245. הרוח מונה 137,346

נודע בעיר מה עלה בגורל 1,000 המגורשים. היה ברור כי הם לא נשלחו לריינג, לגריסאו או לטורמרסדורף, כפי שנשלחו קודם לכן אנשים מקהילת ברסלאו. אֶלֶה כהן־פְּרִינִיצֶר, אשתו הראשונה של וילי כהן, שעבדה במשרד הרווחה בקהילה, ובמסגרת זו ביקרה את המגורשים לגריסאו, ניסתה לברר מה עלה בגורלם של כהן ומשפחתו, אך לא השיגה כל מידע.⁴

המכתב המובא בהמשך, שנשלח אל שלושת ילדיו, וולפל, ארנסט־אברהם ורות, באמצעות רוזטה רוף, ידידתו וידידת המשפחה בשווייץ, היה כנראה מכתבו האחרון של וילי כהן.⁵

רוזטה רוף היא שדאגה כל ימי המלחמה לקיים קשר בין ההורים בגרמניה, וילי וטרודי כהן וכן אֶלֶה וגִינֶתֶר בריניצר, לבין הילדים, וולפגנג־לואיס (וולפל) בצרפת ואחר כך באלג'יריה, ארנסט־אברהם, רות וחנה בארץ ישראל ושטפן בסקוטלנד. הקשר התקיים בעיקר דרך וולפל. אין נמען ישיר למכתב זה ואין לו תאריך, הכול כדי להקשות על הצנזורה. הילדים חיו כולם ב'ארץ אויב', על פי הגדרת השלטונות בגרמניה, והקשר עמם היה אסור. ברור שהמכתב מופנה למשפחת רוף ולילדים. ביומן, בין התאריכים 5 בנובמבר 1941 ועד ליום 17 בנובמבר 1941 שבו הוא מסתיים, אין אזכור ספציפי לכתיבת מכתב זה, אך יש אזכורים יומיים לטיפול בדואר'.⁶

התאריך נרמז במכוון על ידי הזכרת יום הולדתה של רות (החל ב־11 בנובמבר), הידוע לנמענים. ביומן צוין כי ביום זה אפתה טרודי עוגה והסבתא זֶלְמָה פרוסקאואר הוזמנה. המכתב נכתב לפיכך ב־12 או ב־13 בנובמבר. ב־1 בנובמבר ידע כבר כהן כי חוזה שכירת הדירה לא יחודש, וכי יהיה עליהם לפנותה בסוף החודש. עדיין הייתה אפשרות לקבל חדר באחד מ'בתי היהודים'. ב־11 בנובמבר נודע לו כי השלטונות ציוו לפנות את בית 'אגודת הידידים' (Freundehaus) מתכולתו, כלומר מהרהיטים שבו. הוא העלה השערה כי המקום מיועד לכינוס היהודים שיישלו. זה לא אירע קודם כשהועברו חברי קהילה לטורמרסדורף, לגריסאו ולריינג. האם שיער אז כי משהו חדש עומד להתרחש? המכתב נכתב כנראה לפני ההודעה שקיבל ב־15 בנובמבר על גירושו מן העיר ליעד בלתי ידוע, יחד עם 1,000 בני אדם. האם חש כי זה מכתב אחרון? ניכר כי במכתב זה ניסה וילי כהן להשפיע ככל שיכול על המשך חייהם של ילדיו, ובין השיטין למסור להם את אהבתו.

לבני דודי ולידידי האהובים!

במכתבכם החביב גרמתם לי, זאת אומרת לכולנו, שמחה ענקית. הוא נושא את התאריך 6 בנובמבר. אם כן, הוא הגיע מהר אלינו. אני מודה לך [Ihnen] ולצעירים [Jungen גם: בנים] על שכולכם יחד כתבתם לנו כך בפרוטרוט והודות לכך אנו נמצאים במגע הדוק.⁶ שלומונו תודה לשם ממשך להיות

נרצחים שם עד 1.12.1941. בין 2,000 הנרצחים כפורט התשיעי ב־29.11.1941 היו 1,155 נשים, 693 גברים ו־152 ילדים. על הפורט התשיעי ראו גם: ארד, 2002, עמ' 135-156; יונצה, 1996-1999, עמ' 209-241; Jonca, 1994, 1999.

4 ראו לעיל, מבוא, עמ' 32.

5 רוזטה רוף לבית לוי הייתה בתם של ידידיהם הקרובים של הורי וילי כהן. הוא הכירה מילדות וקשר המכתבים עמה נמשך שנים ארוכות. לאחר נישואיה ללאון רוף, התגוררה רוזטה בשווייץ. בביתה נפגש כהן עם וולפל בדצמבר 1934 וב־1938 כשנסע עם סוזנה להיפגש שוב עם וולפל.

6 ביום 12.11.1941 כתב כהן ביומנו כי הגיע מכתב מוולפל. כנראה זה המכתב הנרמז כאן, המכיל